Драѓана С. НОВАКОВ*

Реџеј Ш. ШКРИЈЕЉ**

Државни универзитет у Новом Пазару

ПИСМА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА У СЕЛИМА ЉУЉАЦ, КУЗМИЧЕВО И ШКРИЈЕЉЕ (XIX ВЕК)

Апстракт: У овој раду ћемо покушати у главним цртама анализирати писма на старим надгробним споменицима у подголијским селима Љуљац и Кузмичево и упоредити их са нишанима у селу Шкријеље, на обронцима Пештера. Сви споменици који су били предмет ове анализе потичу из XIX века. Основни циљ истраживања представља утврђивање графичких прилика и односа трију писама (ћирилице, старотурског/османског писма и латинице) и њиховог статуса у поменутом периоду. Осим тога, у раду се указује на социолингвистички преглед графичке смене на муслиманским споменицима. У чланку се даје и кратак осврт на антропониме који се јављају на свим надгробним споменицима.

Кључне речи: писмо, ћирилица, османско/старотурско, латиница, споменици, нишани, Љуљац, Кузмичево, Шкријеље.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Предмет нашег истраживања била су писма на најстаријим надгробним споменицима¹ која су се могла наћи на гробљима у два подголијска села – Љуљац и Кузмичево² и у селу Шкријеље³ на обронцима Пештера (у његова два засеока – Морани и Намга)⁴.

* ванредни професор, dragananovakov1@yahoo.com

** доцент, rskrijelj@np.ac.rs

1 У обзир смо узимали године рођења умрлих које су забележене на споменицима.

2 У којима су православна гробља.

3 Шкријеље и његова два засеока (Морани и Намга) имају муслиманска гробља.

4 У даљем тексту ови топоними биће дати скраћено: Љ, К, Ш. Сви надгробни споменици из засеока Намга и Морани које смо за ову прилику узели у обзир биће дати скраћено Ш, без назначивања засеока, јер припадају селу Шкријеље.

Села Кузмичево и Љуљац налазе се на јужним падинама планине Голије у Србији. Припадају разбацаним насељима која су се давно образовала на претежно пашњачким просторима голијског побрђа. То су предели у сливу реке коју мештани зову *Дежевском* или *Дежевком*, која је у средњем веку носила име *Пнуће* (Калић, Поповић 1988: 51).

Кузмичево спада у средњовековну скупину села које је припадало насељима рашке жупе и које је, стицајем околности посведочено тек на измаку те епохе. У *Сойоћанском йоменику*⁵ (XVI и почетак XVI) име села забележено је као *К8здично* (л. 85). Такође, забележено је и у првом турском попису 1455. године којим су обухваћене територије које су припадале Крајишту Иса-бега Исхаковића (Калић, Поповић нав. дело: 51). Удаљено је од Новог Пазара 19 км. Данас у селу живе стари српски родови, досељени средином XIX и почетком XX века, претежно из Црне Горе. Средња надморска висина насеља износи 1066 м (Sebečevac, Šaćirović 1995: 207), а припада општини Нови Пазар.

Село Љуљац налази се на југоисточним падинама Голије, југозападно од села Шароња, центра истоимене Месне заједнице (Премовић Алексић 2011: 277). Удаљено је 17 км од Новог Пазара и лежи с леве стране асфалтног пута који води од Митрове Реке ка Шароњу, на северу се граничи са Ђурицама, на западу са Страдовом и Бучом, на истоку са Ковачевом (Sebečevac, Šaćirović 1995: 219).

Село Шкријеље припада општини Тутин и обухвата засеоке: Брнишево, Морани, Милановиће, Намга, Ноћаје, Црешње, Луке, Демировиће, Клечанка. Удаљено је од Новог Пазара 14 км, а од Тутина 18 км. (Hadžić 2017: 47).

Морани је сеоско насеље разбијеног типа, поред тока Слатинске реке, десне притоке Рашке, 17 км североисточно од Тутина. Становништво је данас муслиманско, досељено крајем XVII и почетком XVIII века из Црне Горе (*Географска енциклопедија* 2002: 187–188).

Намга је сеоско насеље разбијеног типа, на долинским странама (већи део на левој) Слатинске реке, десне притоке Рашке, налази се на 16,5 км северно од Тутина. Становништво је муслиманско, досељено крајем XVII и почетком XVIII века из Црне Горе и северне Албаније (*Географска енциклопедија* 2002: 188).

КОРПУС И АНАЛИЗА КОРПУСА

Епиграфски споменици веома су вредни, иако често у науци занемарени језички и културноисторијски извори. Проучавање епиграфа значајан је део културне реконструкције одређеног простора у одређеном времену, а сви

5 Чува се данас у Руској националној (бившој Публичној) библиотеци у Санкт Петербургу, под сигнатуром Гиљ. 59. Вероватно је ова рукописна књига пренета уочи разарања Сопоћана (1689) у Црну Реку, где ју је нашао Александар Фјодорович Гиљфердинг и однео у Русију.

натписи на њима спадају у епиграфику. На сваком надгробном споменику⁶ налази се оригинални запис који донекле подлеже одређеној норми, калупу. Садржаји натписа⁷ прилично су разноврсни, иако се запажају и понављања извесних термина, фраза и формула, односно глагола (*зде⁷ њочива Љ, К, зде њочину Љ, К, зде њочиваеџ Љ, овде њочива К, њресџави се⁸ ‘умре‘ Љ, рахмеџли ‘џокојник‘ Ш и сл.*).

Најчешће се прво саопштава име и презиме умрлог, потом долазе подаци о онима који подижу споменик (*синови Љ, К, Ш, кџи Љ, браџаниџ Љ, џасџорак Љ и сл.*), те године рођења и смрти. Одређена територијална припадност надгробних споменика помаже да одредимо дијалекатске особине одређенога краја, да се да поглед на дијалекатско стање у прошлости, а како на њима постоји и година, они могу бити и сведоци језичкога развоја. Нажалост, немамо податке о наручиоцима, њиховом образовању, баш као ни о клесарима, мајсторима и њиховој националној припадности и вештини. Тако су неке речи на њима и погрешно исклесане, као на пример: *Ершеф Ш* уместо *Ешреф*; *соџруџа К* уместо супруга, *џочеваеџ Љ*, уместо почиваеџ, *умрена Љ* уместо умрла и сл.

Надгробни споменици који су били предмет наше анализе у овом раду писани су српским народним језиком, који има примесе црквенословенског (када су у питању православни споменици или старотурског, када су у питању муслимански), што се посебно може видети на онима из старијега периода, а што им и даје посебно место у језичким и историјским разматрањима.

Верска припадност види се из самог облика споменика (крст или симбол полумесеца), потом из побожних хришћанских или исламских зазива, на основу којих се могу видети и елементи националнога порекла наручиоца, а ретко клесара. На православним споменицима често стоји на почетку крст који има функцију симболичне инвокације, односно зазивања Св. Тројства. Углавном се натписом (на простору Пештера) дају само најкраћи подаци уз стереотипну инвокацију на нишанима (зазивање Бога): молитва, *Рухуна фџџиха ‘У име Боџа’*. Међутим, на нишанима у Шкријељу ова синтагма изостаје, осим на оним који су на старотурском⁹. На муслиманским споменицима у поменутом селу на почетку само стоји лексема *рахмеџли*.

Надгробни споменици су, наравно, и производ радионица које су их клесале. На терену се могло видети да постоје и нешто богатији (са више украса), који су се у то време могли наручивати по већим градовима

6 У раду ћемо користити оба термина и споменик и нишан.

7 У наставку рада све рашчитане примере даваћемо на савременој ћирилици, осим у делу који се односи на писма.

8 Глагол *џресџавиџи се* уобичајен је на надгробним натписима, и углавном је изражен у 3. л. аориста, *џресџави се*.

9 Према досадашњем теренском истраживању инвокација – *Рухуна фџџиха* се за исти временски период често среће, више в. у Новаков, Шкријељ 2018а: 154.

(у најближем Новом Пазару, затим у Косовској Митровици, Скопљу, па чак и у Солуну). Међутим, таквих споменика је на свим гробљима веома мало. Надгробни споменици на ћирилици или они са два писма (латиница и старотурско) израђивани су најчешће код мајстора у Студеници.

Многи од ових старих споменика делимично су или потпуно оштећени, обрасли лишајима, маховином, често су утонули у земљу, неки су и преломљени, што је све додатно усложњавало прикупљање материјала, јер су натписи или поједине графеме на њима нејасни, те су многе лексеме, нажалост, остале и нерашчитане.

Основни методолошки проблем оваквога истраживања представља чињеница да се имена оријенталног порекла која су забележена на надгробним споменицима не могу увек прецизно и сасвим поуздано прочитати, што је условљено специфичном структуром старотурског писма и његовом употребом код нас. Стога транскрипција појединих имена оријенталног порекла има извесних потешкоћа.

Код верификовања хронологије споменика посебно су важне године. Сасвим ретко се на њима налазе топоними, а у нашем материјалу свега на једном споменику пише: *из Кузмична К*¹⁰.

Надгробни натписи често једноставним речима изражавају похвалу умрлом, његовом односу за живота према наследницима, њима се понекад снажно изражава народна мудрост и филозофија, или је то само обраћање, саопштење ономе ко чита: *йод овим ладом лежи Љ, исйусийи своју йлеменийу душу Љ, сйомен йодижу омиљени синови снаје и унучићи К*.

Ретки су примери споменика на којима се налазе два презимена код особа женског пола, а такви примери забележени су само на нишанима, а не и на православним споменицима: *Курџановић Хоџи III, Курџановић Вејселовић III*, и на једном месту са цртицом, *Салковић – Мурџић III*. Приметили смо да на старотурским споменицима углавном стоји име оца, док се на обновљеним нишанима ретко среће: *Халиловић Халила Муса III*. На најстаријим православним споменицима понекад се јавља име оца: *син Милованов Љ, син Косџов Љ, син Сџеванов Љ* и сл., а пред крај XIX века веома ретко.

ПИСМА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

Центар интересовања за ову прилику била су писма¹¹: ћирилица, старотурско (османско) и латиница, која се јављају на споменицима трију села у проучаваном периоду (током XIX века). Несумњиво је да су ови надгробни

10 Очито је погрешно уклесано.

11 О писмима са старих нишана више в. у Новаков, Шкријељ 2018а.

Кузмичево

Нажалост, на овом споменику није могуће рашчитати ништа осим: преставѣ с[?] [?]¹⁶ мѣца¹⁷ мѣм.

У складу са традиционалним ћириличким писањем на овом надгробном споменику среће се пример скраћеног писања речи *месеца*. Ова лексема скраћена је контракцијом. Овакво писање речи означено је извијеном титлом која је у виду лука испод кога нема надметнутога слова.¹⁸

За разлику од овога споменика на слици која следи можемо видети и годину и готово цео натпис на њему, иако је на њему доста лишаја.

16 Слово *е* се уопште не види, него више личи на 8.

17 м(ѣ)(се)ца.

18 Уп. овакво скраћено писање речи у нашој старој ћирилици код Петра Ђорђевића 1971: 184–185.

Љуљац

Текст натписа гласи:

1875

здѣ

погнѣ раб

божї рїсто

сїн косток

м[ц?]а їюніа [3?]

Транслитериран и транскрибован текст словима данашње ћирилице:

Зде
почину раб¹⁹
Бож(ј)и Ристо
син Костов
месеца ијунија [3?]

Текст слободније језички осавремењен:

Овде
усну, одмори, слуга
Божји Ристо
син Костин
месеца јуна [3?].

Приметили смо да се на многим ћириличним надгробним споменицима налазе и веома лепа калиграфски облици појединих графема, издвајамо слово *ж*, у речи *божи*²⁰. Срећемо и стари начин писања месеца (*ајрила*) што можемо видети у слици која следи, *ајрилица*.

Кузмичево

19 *раб* (*Божји*) – онај који је покораан верским законима, који поштује верске обичаје и норме (РСКЈ V: 325).

20 Оваква графема среће се и у старим ћирилским рукописним књигама.

Текст натписа гласи:

ПОЧИНУ: РАБ
БОЖЇ [j?]ЄВТА
СІН: СТЕКАНОВ
МЦА АПРІЛІА

Транслитериран и транскрибован текст словима данашње ћирилице:

1896.
почину: раб
Бож(ј)и Јевта
син: Стеванов
месеца априла

Текст слободније језички осавремењен:

1896.
усну, одмори: слуга
Божји Јевта
син: Стеванов
месеца априла

Једно је сигурно, ћирилично писмо се данас доследно сачувало и одржало на споменицима на православним гробљима²¹ у ова два подголијска села, а претпостављамо да је ситуација иста и у осталим селима на Голији.

Такође, показује се да се у ћирилици XIX века на овоме простору употребљавао низ слова, који чини и основну одлику овог писања.

Надгробни споменици су важни и за свеукупни фонолошки и морфолошки хабитус српскога језика. На проучаваним споменицима, осим степене трансформације писама долази и до трансформације језика, па се преплићу српски народни, писан довуковском, старом ћирилицом, и црквенословенски, који је био језик Српске цркве у то доба.

Када су у питању муслимански надгробни споменици у селу Шкријеље и његова два засеока, Морани и Намга (која су обухваћена овим истраживањем), на њима су регистрована три писма: ћирилица, старотурско/османско писмо и латиница. На овим споменицима долази до графичке смене у односу на почетак и крај XIX века.

На споменицима које смо за ову прилику анализирали, користи се више врста старотурског (османског) писма: ту је *nesh(i)-talik* или само *nesh*. Прецизније речено, то је варијанта арапског писма (Muftić 1982) прилагођена старотурском језичком и граматичком систему. Османско-старотурско писмо пише се

21 О стању српске ћирилице у Србији данас, више в. у Новаков 2011.

арапским словима, при чему се графеме, харфови²² читају и пишу у зависности од њиховог положаја у речима. Заправо, све до језичких реформи у Турској (Ћаушевић 1996: 1), на анализираним нишанима се задржало османско писмо, које је касније полако почела да потискује ћирилица, а затим и домаћа латиница.

На најстаријим сачуваним нишанима²³ стоји или старотурско писмо или ћирилично. Нажалост, број сачуваних нишана који садрже само старотурско писмо није велики.

Сви нишани са латиничним писмом су обновљени. У селу Шкријеље и његова два засеока, од средине XX века, па до данас, готово да нема ћириличних надгробних споменика.

На најстаријим споменицима није било превода старотурских нишана што показују слике које следе, него стоји само османско писмо.

Шкријеље

22 Харф, 'слово' < тур *harf* < ар. *harf*. више в. у Škaljić 1966: 315.

23 Нишани представљају камене споменике изнад гробова (Bešlagić 1971a; 1971b; 1978; 2015; Mujezinović 1974; 1977). Назив потиче из турског и персијског језика и значи белег ('мета, орден, дар, знак, камен') (RJA VIII, 1917–1922: 190; тур. *signum*, Даничић II, 1975: 168). У нашем материјалу углавном долази лексема у множини *нишани*, ређе у јединици, *нишан*, али се на једном месту јавља и облик *сйомен*, у истом значењу, о овом термину више в. у Новаков, Шкријељ 2018a: 150.

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:²⁴

El-Merhûm
Yakub
bin Selman
Rûhuna el-Fâtiha
Sene H. 1273

Текст слободније језички осавремењен:

Умрли
Јакуб
син Селмана
души му фатиха
године 1856/57.

Шкријеље

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El merhum
Rahman
bin Kur-
tan rû-
huna Fâ-
tiha
Sene 1291

24 Транскрипција и превод нишана са старотурског језика на српски – доц. др Реџеп Шкријељ.

Текст слободније језички осавремењен:

Умрли
Рахман
син Ку-
ртана ду-
ши му фа-
тиха
године 1874/75.

С обзиром на то да је данас мало сачуваних старих (необновљених) нишана ситуација према том броју јесте следећа: ако бисмо узели у обзир само те споменике, највећи број јесу они на којима је ћирилично писмо, затим долазе нишани са старотурским, док су они новијега датума само латинични. Међутим, ако бисмо узели у обзир године рођења и обновљене нишане, онда би по бројности прво дошли латинични споменици, затим ћирилични и на крају старотурски.

Дакле, латиница је продрла на подручје на којем су се већ употребљавали ћирилица и старотурско писмо и почела да их потискује већ пред крај XIX²⁵ и почетак XX века (када су у питању надгробни споменици код муслимана у селу Шкријеље и његова два засеока). На тај начин латиница је освојила одређене позиције на територији где је превласт до тада имала ћирилица, али и старотурско писмо, и у једном тренутку успела да оствари с ћирилицом коегзистенцију на њеном терену, а затим и да стекне превласт тамо где је старотурско писмо било слабо, и да их заједно потисне. Та домаћа латиница се од тада шири и данас је сасвим обично писмо на овом простору, а сви бројни ћирилични нишани јесу доказ да се једино то писмо и знало, осим ређе, старотурског.

Само на једном нишану стоји прво османско писмо, а испод тога превод исписан латиницом²⁶. Очито да ова комбинација није присутна у ова три насељена места која су узета за разматрање.

На неким споменицима долази до мешања ћирилице и латинице, понеког слова или чак целе речи (али то су усамљени примери). Један од таквих примера забележен је на нишану који садржи латинична слова, осим ћириличног *ђ*: *Nurča roђena* 1899 Ш.

Ретки су примери где долазе два писма – старотурско и латиница. У селу Шкријеље (и у засецима Морани и Намга) није забележен ниједан споменик

25 Из анализираних споменика на целом пештерском терену, према резултатима нашег теренског истраживања, могло се видети да се ћирилица у овом делу југозападне Србије добро држала до краја 50-их година XIX века (Новаков, Шкријељ 2018а, 2018б, 2019.).

26 Према нашем истраживању на простору Пештера, случај је обрнут. Сваки нишан са старотурским писмом има превод на ћирилицу.

на којем постоји упоредо ћирилица и старотурско писмо, што се може видети у бројним селима на Пештеру²⁷.

На понеком надгробном споменику могу се наћи и сасвим архаична ћирилична слова слободнијих облика, што нас може упутити на закључак да су их људи са овог терена понекад можда и сами клесали, те да није увек био у питању и неки професионални каменорезац, али да то јесте одређени стил писама на нишанима.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ИМЕНИМА И ЈЕЗИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА

Језичка истраживања натписа јесу важан допринос ономастици.

Оно што је приметно у проучаваној грађи на православним споменицима јесте нешто већи број календарских имена у односу на словенска, народна, што указује на дубоку хришћанску традицију Срба у поменутом два подголијска села током XIX века.

Најчешћа словенска имена јесу: *Драјослав* К и *Миломир* К, а од женских, *Сјана* К, Љ. Најфреквентнија имена хришћанског порекла јесу: *Анијоније* Љ, *Павле* Љ, К и *Томислав* Љ, К, а женско, *Марија* К.

Забележен је велики број заштитних имена што указује на присуство сујеверја у проучаваном временском периоду. Такви антропоними давали су се да би престало умирање деце или рађање женске деце. Имена тога типа јесу: *Вукомир* К, *Вујица* К, *Вукосава* Љ, *Вукомирка* К, *Живко* Љ, *Живка* Љ, *Жива* Љ, *Сјанимир* Љ, *Сјаноје* К; *Сјаменка* Љ, К, *Сјана* Љ, К, *Сјанија* Љ и сл.

Грађа показује да је код мушких имена најпродуктивнији хипокористички суфикс -о: *Ацо* Љ, *Вељо* Љ, *Драјо* К, *Љубо* К, *Перо* К, *Рисјо* Љ, *Тико* Љ, *Чедо* Љ и сл.

Посебно је занимљиво видети начин на који су се лична имена приликом превода са старотурског предлошка грађијски и гласовно прилагодила домаћем језичком саставу, а то је најчешће само фонолошки. Такве фонолошке промене које су се догодиле са именима приликом превођења или покушаја записивања ћирилицом, или домаћом латиницом, веома су интересантне. На основу целокупне грађе приметили смо да су понародњена имена оријенталног порекла, прилагођена српском језичком систему, било са измењеном основом, било са префиксом, суфиксом, или једним словом, бројнија у односу на оригинал, а то се нарочито види код хипокористика, али и код пуних облика: *Бећо* III, *Салко* III, *Делија* III, *Бајруша* III, *Ханкуша* III, *Нурча* III, *Зајима* III, *Рамка* III, *Малића* III, *Мурајка* III и сл.

27 Према теренском истраживању за период XVIII и XIX века.

Два најфреквентнија мушка имена јесу: *Назим* III и *Салко* III, док се код женских имена то није могло видети, јер су подједнако заступљена.

Неки од хипокористика представљају скраћенице настале суфиксалном творбом: *Бајро* III (< Бајрам), *Зено* III (< Зенун), *Реџо* III (< Реџеп); *Смајо* III (< Смаил), *Салко* III (< Салих); *Хусо* III (< Хусеин), *Џемо* III (< Џемаил); *Мера* (< Мејрема) III, *Раза* III (< Разија) и сл.

Изведена имена знатно су бројнија и јављају се у комбинацији антропоним + суфикс из српског језика, на пример: *Ханкуша* 1890, Љ [од *Ханка*, турско-татарски *hân* 'цар, владар' + *-уша*]²⁸.

Издвојићемо неколико ретких имена, на пример, женско, *Паша* III од изведено од мушког облика *Пашо* ['ранг генерала' < тур. *paşa, başa*], које према Исмету Смаиловићу (1990: 417–418) представља хипокористик од *Пашиан*, *Пашин*, *Пашукан* и припада категорији имена према друштвеном положају²⁹.

Име *Медо* III од 'медвјед' (Караџић Стефановић 1975: 351) представља старо лично име, које је према Домагоју Видовићу потврђено врло рано и у хрватском ономастикону, од X столећа, а као презиме у нашим крајевима у почетку било као *Медаковић* (2014: 33). Милица Грковић наводи варијанте *Медо* и *Мега*, истичући да су оне превод имена *Ursus*, *Ursius*, *Ursinus*, које је некада било веома популарно у Италији и Далмацији, а може бити и хипокористик од *медвед* (1977: 129). Према Исмету Смаиловићу ово је ретко мушко име које представља хипокористик од *Ахмед* и *Мехмед* (1990: 331), а то је вероватно и у нашем материјалу.

Женско име *Дуга* III ['жена, ханума' < тур. *dudu*] представља хипокористик од *Дугија*, из нашег материјала јесте једино, а и веома ретко на целом Пештеру.

Сама грађа представља богат дијакхрони онимијски корпус, јер садржи и низ данас заборављених имена, као на пример: *Јевдо* Љ, *Профил* К, *Хране* Љ, *Хранислав* Љ; *Ковина* Љ, *Сова* К; *Медо* III; *Вајиза* III, *Малића* III, *Наза* III, *Паша* III, *Рува* III, *Фака* III и сл.

Овај материјал могуће је сагледати на фонетском, морфолошком, синтаксичком, ономастичком, лексичком, и дијалекатском нивоу. Формула надгробних натписа у језичком погледу пружа материјал погодан за сагледавање архаичних црта у односу на иновације староштокавске дијалекатске

28 „Удату жену у западној Херцеговини идентифицирају неки чланови обитељи и сумјештани патронимом твореним додавањем суфикса *-уша* на основу њенога дјевојачког презимена. Таквим патронимом се жели сачувати веза удате жене с њеним родом који мужу и укућанима постаје својта, а његовој дјеци такођер род. Стога суфикс *-уша* значи *пошјецање жене из некој рода*“ (Nosić 1993: 52).

29 Анђела Франчић, говорећи о презименима која у основи имају термин занимања, сагледава и она чији је предложак лексема преузета из војне терминологије, потом она која значе неку друштвено-управну функцију, титулу или друштвени статус (истичући да је чак презиме *Краљ* „вјеројатно надимачког постања“) (1993: 68).

базе. Натписи пружају и материјал за проучавање речника. Грађа је показала да се у селу Шкријеље и његова два засеока јавља само екавица, а што није случај у селима на Пештеру. То може значити да екавица већ у то доба почиње да се много чвршће стабилизује и да потискује ијекавицу. Према резултатима истраживања Драгољуба Петровића (2019), такво изразито ширење екавице може се видети у Драгачеву.³⁰

Облици који карактеришу тадашњи српски народни језик овога краја наравно, регистровани су и на свим споменицима: *йраунуцад* Ш, *шћер* Љ, *шћерка* Ш, *ћери* Љ, *йод овим ладом лежи* Љ, *живе – умре* Љ, К, Ш, *сна* Љ, *снајка* К, *оде* К [’овде’] и сл.

Уобичајена замена л са љ јавља се на муслиманским надгробним споменицима и у именима и у другим лексемама као нпр.: *рахмеџи* Ш, *Фаџиља* Ш, *Тамиљ* Ш, *Суљејман* Ш и сл. Наведени антропоници уобичајенији су, наравно, са л, али се на овоме терену јавља и са љ, што је несумњиво, утицај албанскога језика. То је једна од карактеристика тутинско-новопазарско сјеничког говора. Наиме, у овом говору (код Бошњака) изговор гласа љ флукутира, па се могу чути примери са стандардним новоштокавским. изговором, али и они у којима овај глас има вредност алвеоларно-палаталнога гласа л’, што се на споменицима види као љ. Овакви примери у говору муслимана чују се и данас на проучаваном простору, док је, у говору Срба на овоме терену (данас) изговор сонаната љ стандардноштокавски.

Тај говор такође карактерише и неразликовање африката *ћ* - *ђ*, затим, *џ* и *ђ*, као и *ђ* и *џ*: *роћен* Ш, *роџен* Ш, *Ђева* уместо *Џева* Ш; потом прелаз л у љ, *Тамиљ* Ш, што се тумачи утицајем албанскога или турскога фонетизма.

Исто тако, под утицајем албанскога језика десоноризација је захватила финалне звучне сугласнике на крају речи, што се може видети у именима оријенталнога порекла (обично *g > џ*, или *δ > џ*): *Захиџ* Ш уместо *Захид*; *Ахмеј* уместо *Ахмед*; *Јакуј* Ш - *Јакуб*, *Абиџ* - *Абид*, *Реџеј* - *Реџеб* и сл.

Када је у питању позајмљивање речи, у нашем случају имена из арапског и турског језичког састава, разликујемо импорацију и супституцију. Рудолф Филиповић сматра да се супституцијом елементи језика даваоца замењују елементима језика примаоца, а импорацијом се у језик примаоца уносе елементи језика даваоца, што је врста иновације у његовом саставу (1968: 68). У примерима који су забележени из наше грађе фонолошка супституција је знатно чешћа, него што је то импорација.

У овом делу осврнули смо се на ономастичку грађу на надгробним споменицима, те не изненађује чињеница да се у таквим примерима супституција дешава углавном само на фонолошком нивоу, веома ретко на морфо-лошком, међутим, адаптације примера на семантичком нивоу нема.

30 То показује *Речник Драгачева*, уп. Петровић, Капустина (2019).

ЗАКЉУЧАК

На основу увида у сав прикупљени материјал, потврђујемо раније наводе: сви надгробни споменици на почетку XIX века у подголијским селима Љуљац и Кузмичево јесу ћирилични и имају архаичнији тип писма, чувајући стару црквенословенску ортографију, а садрже и савремене облике слова (у складу с временом). Стога с правом можемо рећи да се ћирилично писмо до данас, доследно сачувало и одржало на споменицима на православним гробљима у ова два подголијска села. Међутим, почетком XX века долази до уочљиве смене, па стару ћирилицу са црквенословенском ортографијом замењује савремена ћирилица.

Муслимански надгробни споменици на почетку XIX века такође чувају ћирилицу, али само савременог облика слова и старотурско/османско писмо. Уочено је да се два писма³¹ на неком нишану јављају само у комбинацији – старотурско и латиница (крај XIX века), што опет, у другим селима на Пештеру није случај, јер се углавном јавља османско писмо и ћирилица. Крајем XIX века овде долази до графичке смене, те се постепено почињу јављати латинични нишани. Данас у селу Шкријеље и засеоцима Морани и Намга, готово да нема ћириличних надгробних споменика.

На основу прикупљенога материјала могло се видети да је број православних споменика са словима из црквенословенске ћирилице у ова два села већи, у односу на број сачуваних нишана који садрже само старотурско писмо.

Уочено је да је на православним споменицима нешто већи број хришћанских имена у односу на словенска, народна, која припадају категорији заштитних. Оријентална имена су понародњена, прилагођена српском језичком систему, најчешће само фонолошки, било са измењеном основом, било са префиксом, суфиксом, или једним словом, и бројнија су у односу на оригинал, што се нарочито могло видети код хипокористика.

Сви надгробни споменици писани су народним језиком тога периода: православни садрже и лексеме из црквенословенског, који је био и језик Српске цркве у то доба, а муслимански из старотурског.

Грађа је показала да је на надгробним споменицима у селу Шкријеље (и два засеока) регистрована само екавица, што није случај у удаљенијим селима на Пештеру, а што може значити да се екавица у то доба почиње чвршће стабилизovati, потискујући ијекавицу.

И на крају, споменици на овом терену осим антропонима, народнога језика, показали су и смену писама током XIX века. Код православних споменика дошло је до промена у оквиру истог писма, ћириличног, а код муслиманских долази до графичке смене двају писама. Препознатљива разноликост

31 При чему се то друго појављује када се текст преводи са старотурског језика.

словних облика на фокусираним надгробним споменицима, свакако сугерише да је морало проћи доста времена да су се старотурско писмо на нишанима и стара ћирилица на православним споменицима, све више повлачиле пред латиницом у селу Шкријеље, и савременом ћирилицом у селима Љуљац и Кузмичево, а што је наш материјал и показао.

ЛИТЕРАТУРА

- Bešlagić 1971a: Šefik Bešlagić. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Bešlagić 1971b: Šefik Bešlagić. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo.
- Bešlagić 1978: Šefik Bešlagić. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 30. Odjeljenje društvenih nauka.
- Bešlagić 2015: Šefik Bešlagić. *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije Stanak.
- Vidović 2014: Domagoj Vidović. *Metkovski prezimenski mozaik*, Metković.
- Географска енциклопедија 2002: *Географска енциклопедија насеља Србије IV, С-Ш*, Београд: Географски факултет, Агента, Стручна књига.
- Грковић 1977: Милица Грковић. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић.
- Даничић 1975: Ђуро Даничић. *Рјечник из књижевних сѝарина срѝских*. У Биограду 1863, II. Фототипија издања, Љубљана: Младинска књига.
- Ђорђић 1971: Петар Ђорђић. *Истѝорија срѝске ћирилице. Палеѝграфско филолошки ѝрилози*. Београд: Завод за издавање уѝбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Калић, Поповић 1988: Јованка Калић, Марко Поповић. „Кузмичево и Шарѝе у прошлости“. Рашка баштина 3, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Караџић Стефановић, В. 1975. *Срѝски рјечник истѝумачен њемачкијем и латѝинскијем ријечима*, Београд: Нолит.
- Mujezinović 1974: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga I*, Sarajevo.
- Mujezinović 1977: Mehmed Mujezinović. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Istočna i centralna Bosna, Knjiga II*, Sarajevo.
- Muftić 1982: Teufik Muftić. *Arapsko pismo*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Новаков 2011: Драгана Новаков. „Ѓирилица у Србији данас“. *Зборник радова са Научноѝ скуѝа Наука и ѝолиѝика*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, књ. 5, Пале 22–23. Маја, 2011, 521–527.
- Новаков, Шкријељ 2018а: Драгана Новаков, Реѝеп Шкријељ. „Писма старих нишана неких села на Пештеру“. Гласник Баштина, Св. 44, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу: 149–166.
- Новаков, Шкријељ 2018б: Драгана Новаков, Реѝеп Шкријељ. „Истѝоријске, антропонимијске и патронимијске слике забележене на старим нишанима у селима на Пештеру. Наука без ѝраница I – Међународни ѝемаѝски зборник. Увиди и изазови, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 181–196.
- Новаков, Шкријељ 2019: Драгана Новаков, Реѝеп Шкријељ. „Прилог познавању становништва и патронима неких села на Пештеру у XVIII и XIX веку. Наука без граница II. Међународни ѝемаѝски зборник Пејзажи ума, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 377–400.

- Nosić 1993: Milan Nosić. „Tvorba andronima, patronima i metronima u zapadnoj Hercegovini“. *Folia onomastica Croatica*, br. 2, Zagreb, 47–55.
- Петровић, Капустина 2019: Драгољуб Петровић, Јелена Капустина. *Речник Драїачева*. Српски дијалектолошки зборник, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Премовић Алексић 2015. Драгица Премовић-Алексић. *Цркве и манасџири Сџаре Рашке. CHURCHES AND MONASTERIES OF OLD RASKA*, Музеј „Рас“, Нови Пазар.
- RJA 1917–1922: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Dio VIII.
- РСКЈ 1973: *Речник срѣскохрвајскої књижевної језика*. Нови Сад – Загреб (Матица српска – Матица хрватска), (V).
- Sebečevac, Šaćirović 1995: Fikret Sebečevac, Selim Šaćirović, *Naselja novopazarskog kraja*, Београд: Мrlješ.
- Smailović 1990: Ismet Smailović. *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*. II izdanje. Sarajevo.
- Стојановић 1982–1988: Љубомир Стојановић. *Сџари срѣски зајиси и најџиси*. Београд: Фототипска издања, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска.
- Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфологија ћириличких најџиса на Балкану*. Београд: Историјски институт. Посебна издања. Књига 16.
- Frančić 1993: Anđela Frančić. „Medimurska prezimena motivirana zanimanjem“. *Folia onomastica Croatica*, 2, Zagreb, 67–78.
- Filipović 1986: Rudolf Filipović. *Teorija jezika u kontaktu, Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Zagreb.
- Hadžić 2017: Muzafer Hadžić. *Škrijelje*, Novi Pazar, 2017.
- Čaušević 1996: Ekrem Čaušević. *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Чигоја 1998: Бранкица Чигоја. *Најсџарији срѣски ћирилски најџиси (џрафија, орџоџрафија и језик)*. Треће издање. Београд: Чигоја штампа.
- Škaljić, 2014. Abdulah Škaljić. *Turcizmi u našem jeziku*. Београд.

Dragana S. NOVAKOV

Redžep Đ. ŠKRIJELJ

LETTERS ON THE TOMBSTONE MONUMENTS IN THE VILLAGES
OF LJULJAC, KUZMIČEVO AND ŠKRIJELJE (19TH CENTURY)

SUMMARY

Abstract: In this paper, we will try to outline the letters on the old monuments in the Golija Mountain villages of Ljuljac and Kuzmičevo and compare them with the Nišan tombstones in the village of Škrijelje on the slopes of Pešter. All the monuments that were the subject of this analysis date from the 19th century. The main goal of the research is to determine the graphic circumstances and the relationships of the three alphabets (Cyrillic, Old Turkish / Ottoman alphabet and Latin) and their status in the mentioned period. In addition, the paper points out the sociolinguistic review of the graphic shift on Muslim monuments. The article also gives a brief overview of anthroponyms that appear on all tombstones.

Keywords: alphabet, Cyrillic, Latin, Ottoman / Old Turkish, monuments, Nišan tombstones, Ljuljac, Kuzmičevo, Škrijelje.